

DET STORA SMÅLÄNDSKA BONDEUPPRORET

Ett par rader om torparen **Nils D**, uppkomlingen **Gustav E**, deras inbördes fejd och vår oupphörligt förändrade syn på flydda tider

av

Mats Parner

"Dackefejden fick de tidigare Dalaresningarna bland allmogen att te sig som lätta och snart mojnade sommarvindar. Det nya upproret blev en stormby som svepte med sig hela Småland och Öland, som berörde större delen av Östergötland och fick bönderna i Västergötland att angripa såväl kungsgårdar och herresäten som fogdeborgar."

(Sidan 233 i Lars-Olof Larssons **Gustav Vasa – landsfader eller tyrann?** (Prisma 2002))

☒☒☒ "Det är summan av våra förfäders liv och gärningar som utgör Sveriges historia", skrev Herman Lindqvist för tio år sedan i nära anslutning till en av sina många TV-seanser. Därefter försäkrade han med ett trosnit som inte stod den idoge väckelsepredikantens efter:

"Allting har sin förklaring i historien. Den skänker oss rötter och tillhörighet. Men vår historia kan också ge tröst och vägledning."

Att den gode Herman i vanlig ordning förenklar sitt ämne tycks mig ostridigt. I hans tappning ligger Historien sedan länge fix och färdig: den är en glädjekälla, ur vilken kunskapsivrare och rotälskare bara har att ösa. Även den som behöver tröst och hugsvalelse kan göra oskattbara upptäckter och sak samma gäller allsköns stressade vägrenärer...

Men så förhåller det sig bevisligen inte. Djupare sett finns inga vattentäta skott mellan forna tiders *då* och 2000-talets *nu*. I själva verket är vår egen samtid en integrerad del av historien och vice versa. Oavlatligt tvistar vi om hur det som är 'gammalt och fornt' skall tolkas, och de synsätt som fått bred uppslutning på senare år var definitivt inte gängse i tidigare skeden.

En verbal krigsskådeplats – ja, sådan är historien. Den befinner sig i konstant förändring.

När jag slår upp min egen lärobok från den grundskola som då kallades folkskola (Grimbergs, Svanströms och Wirséns **Sveriges historia** från 1952), så finner jag ideliga belägg för det nyss sagda. Gustav Eriksson Vasa och hertig Karl, sedermera den IX:e, beskrivs i allt väsentligt som hyvens gossar i ständigt kamp för Sveriges väl och ve, inkl. den enda rätta tron – medan Johan III och än mer Sigismund utmålas som dolska figurer i utländsk tjänst, därtill som obotfärdiga katoliker av födseln. Vidare uppfattas slaget vid Stångebro (1598) som en blågul försvarsstrid mot polska, och påvliga, ockupanter och Linköpings blodbad (1600) som en visserligen brutal men samtidigt nödvändig uppgörelse med högadelns spetsar. Rikets enhet låg stod nämligen på spel.

Till bilden hör också att den alltid lika strävsamme prokuratorn Georgius Petri Salemontanus, alias Jöran Persson från Salberget, spys ut som 1500-talets ojämförlige värsting och som Erik XIV:s onda genius till skillnad från samme mans goda: den alltid lika väna Karin Månsdotter.

☞☞☞..I dag ifrågasätter de flesta av oss på goda grunder de nyss redovisade sanningarna och åtskilligt annat i denna nationalromantiska genre. Vi är inte längre doktor Grimbergs adepter och heller inte Sunne-prosten Anders Fryxells trosfränder. De våldsamma bonderevolter som med ett gemensamt namn brukar kallas *Dackefejden* (1542-43) fungerar i det avseendet som skiljelinje, prøvosten och vattendelare. Fejdmotsättningarna var enormt skarpa. På ena sidan återfanns hela uppstånd av tillitsfulla dannemän från rikets utmarker, på andra sidan högadligt frälse, bestuckna dalabönder, en dansk hjälphär, nästan 6000 av konung Gustav egenhändigt värvade soldater från tyska furstendömen plus mera därtill ... och långt in på 1950-talet kom svensk historieskrivning på temat Dacke och hans kamp att präglas av Vasa-majestätets egna bisarra propagandaversioner av vad som skett under handgemängen i de milsvida Smålands- och östgötaskogarna.

Ofta blir det så när periferi och centrum kolliderar. Nils D och hans armborstförsedda bönder råkade frontalkrocka med vår gryende svenska nationalstat, och den sortens krig är praktiskt taget omöjliga att vinna (n b för rebelsidan).

De biografiska notiserna om Dacke är relativt knapphändiga. Känt är att han var gift, hade en son i 10-årsåldern och ägde ett mindre hemman nere vid danska gränsen på hitsidan om det rödvita Blekinge. Känt är också att han föddes ungefär 1510 och tidigt lärde sig misstro precis allt vad skatteindrivare och fogdar hette. Två kallsinniga representanter för detta skrå väckte fö hans ursinne redan innan de lingonröda upprorsfanorna höjdes på allvar och tvangs plikta med sina liv för sitt övervåld. Efter det första av de båda dråpen förklarades Dacke i akt – och levde sedan i något år som fredlös (inte olikt ämbetsbrodern Robin Hood!) på olika håll längs den 30 mil långa Smålandsgränsen mot Kristian III:s Danmark.

Nils D blev tidigt skogarnas herre och därmed en framstående gerillakrigare.

Den egentliga konflikten tycks ha börjat med att Dacke och en handfull likasinnade i slutet av juni 1542 ödelade residenset Woxtorp och i förbifarten mördade herren på täppan, en hatad fogde vid namn Arvid Västgöte. Frälsemannen Gudmund Slatte i det närbelägna Gräskål blev nästa offer; också han dräptes utan misskund. En vecka senare hade Dacke-kompaniet redan drygt etthundra man i vapen (eldrör, lodbössor, stridsliar, hillebarder, stormgafflar, flintyxor, spikkclubbor och, i särklass viktigast, borstarmar och armborst).

Tids nog skulle de etthundra upprorspionjärerna få sällskap av ytterligare ca 15 000 hängivna Dacke- och dannemän, enligt många uppgifter rentav 20 000, låt vara att hela legionen aldrig befann sig i främre stridslinjen vid ett och samma tillfälle.

Konfliktens kärna var Gustav Erikssons högskattepolitik och fogdekårens ständiga övergrepp.

Vidare hade den livliga gränshandeln mellan Småland och Blekinge plötsligt lysts i bann av de styrande i Mälmarregionen (alltså av konungen själv!) utan all vidare spisning. Den kommersen

hade pågått i århundraden till de flestas båtнад, men överträdelser beivrades nu med *capital punishment*, således med dödsstraff.

Till detta kom att de rebelliska bondeskarorna inte heller skattade Vasafurstens majestätiska kyrkopolitik efter förtjänst. I allt lade statsmakterna rabarber på 370 kilogram rent silver från de småländska gudshusen (f v b till "Eskils gemak"), och med ens hade de prästvigda upphört att mässa på latin. Rättrogna prelater med katolska böjelser slöt sig dock till upprorsmännen. I Nils D:s soldatled återfanns efterhand minst ett 20-tal själasörjare och biktfäder (av vilka de flesta avrättades i tidernas 1543-årsskymning).

Inledningsvis gick nästan allt bondekrigarnas väg. Dackes infanterister avancerade sakta men säkert norrut, gjorde mos av något tusental regeringssoldater utanför Kisa och vek sedan av i riktning mot Linköping. Den vildvuxna skogsterrängen uppe i Kolmården skulle bli en utmärkt replipunkt för vidare angrepp mot Sveriges lungor och hjärtkamrar. Men så blev det inte. Nils D beordrade i stället "rast vila" i det östgötska residenset och började förhandla på jämställd basis med själve kung Gösta som, bekymrad och svårt pressad, anlät till ort och ställe någon dag tidigare. Den 8 november (1542) slöt parterna ett stilleståndsavtal med varandra. Gustav Vasa lovade dyrt och heligt att mildra skattetrycket, att hålla bättre koll på tillsyningsmännen och att bli den personlige garanten för en medgörligare politik i Småland och Östergötland.

Med detta lät sig överste Dacke och hans följe nöja. Uttalade ambitioner att störta konungen hade man inte, även om majoriteten rimligtvis närde varmare känslor för Svante Sture än för den uppkomlingsfräcke Vasamonarken.

Nu kom stilleståndsavtalet att fungera som en bumerang, och det borde Dacke-folket kanske ha insett. För Gustav och hans uppbackare gällde det kort och gott att vinna tid och att värva fräschare och stridsvilligare kombattanter; för avtalets bokstav och anda hade man ingenting till övers. Redan från dag ett påstods bondekrigarna vara moraliskt förkomna i varje tänkbart hänseende. Vanligtvis skälldes de för "skogstjuvar" av envåldshärskaren och hans krönikörer, men rader av andra invektiv förekom (nästan) lika ofta: skälmar, förrädare, skalkar, mördare, illgärningsmän o s v. Inte oväntat påstods Dacke själv vara sämst i rebellklassen; han dömdes ut som kättare, mandråpare och sexualdåre med daglig och nattlig incest på repertoaren. Till alla kända och okända brott ansågs han per definition skyldig. Kungens propagandamaskineri jobbade för högtryck med Per Brahe, Rasmus Ludvigsson och – senare – Erik Jöransson Tegel (kurator Perssons ättelägg) som de främsta nidskrivarna.

Stilleståndsavtalet visade sig betydelselöst. Efter nyårsskiftet gick Gustav Erikssons styrkor till angrepp på bred front med nytt blod i krigarådrorna och på slagfälten. I tur och oordning fick Nils D:s allmogehär se sig besegrad på ängarna mellan Vadstena och Skeninge, i Hulje-skogen söder om Mjölby och till slut, omkring den 25 mars, i terrängavsnittet utanför Virserum. Den sistnämnda kraftmätningen blev avgörande. Dacke själv sårades svårt, och minst 500 av hans trogna och trägna armborstare lär ha stupat.

Några månader senare, troligen i slutet av juli -43, spårades Dacke upp av fienden i närheten av sitt ägandes torp nere vid Blekingegränsen och sköts till döds. Därmed hade de upproriska mist sin karismatiska frontfigur.

Under de åtföljande räfst- och rättartingen nådde det kungliga förtrycket oanade höjder...

~~XXX~~ Man skall ha klart för sig att Nils Dacke och kompani aldrig slogs för ett nytt och bättre samhälle utan snarare för ett gammalt och, i vissa avseenden, *möjligtvis* bättre. "Den gyllene bondeåldern" hyllades i alla tonarter, och man ville återvända till ett skede utan majestätiska påbud och ukaser. Dackes fejd hade såtillvida en uppenbart konservativ slagsida. Ja, man kan säga att "Den frihetliga bonderepubliken Småland" med lydländerna Östergötland och Öland krigade mot den spirande svenska nationalstaten. Om Dacke hade segrat – och blivit preses i sin republik – så är det högst troligt att vår (sedermera) blågula statsenhet hade upplösts och i så fall lösts upp en gång för alla. Kungariket Swärje hade blivit en 20-årig parentes, 1523-43, och inte stort mer än så.

Att ett scenario av den typen inte legitimerar Gustavs tygellösa repression säger sig självt.

På sitt sätt var Nils D tvivelsutan en frihetshjälte. Men i den egenskapen påminner han starkt om de hederliga tänkare som anser att FBK, de blåda hockeykrigarna, skall tvingas spela med enbart värmlänningar (eller Tingvallabor) i laget. Idén är sympatisk men knappast realiserbar numera: utan puckade legohjon från alla europeiska och nordamerikanska väderstreck skulle *The Big Purple Machine* stå sig slätt och nedmonteras/degraderas tämligen omgående.

I det sammanhanget bör vi lägga märke till att det var "nationalisterna", inte Nils D-staberna, som samvetslöst utnyttjade importerad arbetskraft i form av inhysta soldater. På kungssidan kämpade väsentligt fler danskar och tyskar än rågblonda masar och hemländska aristokrater. Den tyskromerske kejsaren Karl V erbjöd sig att sända hjälptrupper till de upproriska, och sak samma gjorde Albrecht VII av Mecklenburg. I båda fallen avböjdes inviterna. Rebellerna hade inget förstahandsintresse av att störta furst Gustav och nonchalerade därför lobbyisterna.

Nils D var "en avskyvärt elak man" skrev gamle Fryxell i sina **Berättelser ur svenska historien** (1879). Så trodde man rätt allmänt i drygt 400 år. Herman Lindqvist påstår å sin sida, i del två av **Historien om Sverige** (1993), att Dacke "ibland" framställs som den födde socialistledaren eller som "alla socialistledares urfader".

Vem har sagt detta och i vilket sammanhang, frågar man sig omedelbart. Vare sig Dacke eller hans närmaste män – Gumme Fösing i Bänkaboda, Per Skegge i Åseda, Thord Riddare i Näsby m fl, m fl – hade några tankar på socialismen. Det hade ingen annan heller på 1500-talet. Nils D var odalmannen som blev gerillakrigare, upprorsledare, Smålandshövding, konung Gustavs förhandlingslike och som offrade livet i kampen mot översitteri och oinskränkt fogdevälde.

Det är väl en meritlista så god som någon.

Mats Parner